

Egyházak és más vallási szervezetek, valamint az állami egyházjog Magyarországon

Ádám Antal

professor emeritus, volt alkotmánybíró

Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Alkotmányjogi Tanszék

E-mail: adam.antal@ajk.pte.hu

Összefoglalás. A tanulmány az egyházak és más vallási szervezetek magyarországi jogállását, valamint az állami egyházjog kérdéseit tárgyalja. A bevezető gondolatokat követően a lelkiismereti és vallásszabadsággal, a vallási közösséggel, a bevett egyházi és vallási tevékenységet végző szervezet kérdésével foglalkozik. Önálló fejezet szól az egyházként elismerés kérdéséről, az elismerés feltételeiről, az elismerési eljárásról, az egyházi jogi személyek nyilvántartásáról, valamint a bevett egyház és a belső egyházi jogi személy átalakulásáról és megszűnéséről. Végezetül a tanulmány a magyar állami egyházjog jellemzőit tárgyalja, kitérve az „állami egyházjog” elnevezés jelentéseire és az állami egyházjog jogágazati jellegére.

Kulcsszavak: egyházak jogállása, vallási szervezetek, lelkiismereti és vallásszabadság, állami egyházjog

Abstract. Churches, other religious organisations and ecclesiastical law of the state in Hungary

The study discusses questions related to the legal status of churches and other religious organisations in Hungary and issues of ecclesiastical law of the state. Following the introductory thoughts, it deals with freedom of conscience and freedom of religion, religious communities, the issues of established churches and organisations carrying out religious activities. An independent chapter covers various aspects of being recognised as a church, the terms of recognition, the recognition procedure, the register of ecclesiastical legal persons, and the reorganisation and termination of established churches and internal ecclesiastical legal persons. Finally, the study discusses the characteristics of ecclesiastical law of the Hungarian state, dwelling on the meanings of the term “ecclesiastical law of the state” and the branch of law character of ecclesiastical law of the state.

Keywords: legal status of churches; religious organisations; freedom of conscience and freedom of religion; ecclesiastical law of the state

I. Bevezető megjegyzések

1. A 20. század számos kegyetlen folyamata és eseménye jelentősen érintette, illetve módosította a vallások és az egyházak helyzetét és szerepét Magyarországon is.¹ A végbement változások látványos következményének tekinthetjük a szekularizációt és a szakralizációt is. A vallás az ember egyik kiemelkedő egyéni ügye, a vallás azonban mégsem tekinthető kizárólag magánügynek. A valláshoz és vallási közösséghez, egyházhoz kapcsolódás, a vallás követése, az egyház, illetve egyházak működése nem volt pusztán magánügy a történelem korábbi korszakaiban, és jelenleg sem az a modern jogállam keretei között. Közismert, hogy a vallások, illetve az egyházak meghatározó közösség- és történelemformáló szerepet tölthettek be a földkerekség valamennyi jelentős kultúrkörében, hozzájárultak a tudományok, a művészetek, a kultúra, a szakismeretek, az állami és társadalmi intézmények, az emberi viszonyok fejlődéséhez. A vallások gyakran megalapozták és erősítették a nemzeti azonosságtudatot, fejlesztették a hazafiságot, sőt esetenként annak túlhajtását, a nacionalizmust, a sovinizmust és a xenofóbiát is. A vallás- és egyháztörténet nem nélkülözte *a véres vallásháborúkat, az eretnekek kegyetlen büntetését és az egyházi hatalommal való egyéb visszaéléseket sem*. Ilyen jelenségekkel sajnos napjainkban is találkozunk. A vallás és egyház politikai összefüggéseit látványosan érzékelteti az a körülmény, hogy több országban létrejöttek és működnek vallási irányultságú pártok, illetve a politikai pártok világnézeti felfogásuktól függetlenül szavazatok és politikai támogatás szerzése céljából gyakran nagy gondot fordítanak a vallásos rétegek sajátos arculatának figyelembevételére és igényeik teljesítésére.

Korszakunkban Magyarországon is párhuzamosan érvényesül a vallásosság terjedése, tartalmának és gyakorlásának módosulása, valamint a vallástalanodás folyamata. A politikai erők 1989 második felében végzett egyezkedésén és megálapodásán nyugvó magyarországi békés rendszerváltozás alaptörvényi kereteit az 1949. évi Alkotmány átfogó reformja, majd azt követően mintegy 20 módosítása, illetve kiegészítése határozta meg. A hajdani állami Egyházügyi Hivatal keretében már 1988-ban elkezdődött a vallásszabadság tartalmát és az egyházak helyzetét meghatározó modern törvény előkészítése. Ebben a munkában néhány közjogász-szal és több egyházi képviselővel én is részt vehettem. A lelkiismereti és vallásszabadságról, valamint az egyházakról szóló 1990. évi IV. törvényt az 1985-ben választott, de időközi választások révén tekintélyes demokratikus politikusokkal kiegészült Országgyűlés 1990. február 8-án fogadta el. E rendkívül progresszív, néhány tárgykörben azonban pontatlan, illetve hiányos törvény módosítását és kiegészítését, érvényesülésének két évtizede alatt, politikusok, egyházi személyek, kutatók és mások többször kezdeményezték. Azt, hogy a kevés hívőt tömörítő nyilvántartott kisegyházak² száma 2011 végéig 406-ra emelkedett, főleg az

1 Ádám 2007.

2 Sajó 1999; Magyarországi egyházak, felekezetek, vallási közösségek 1999–2000; Kamarás 1999.

egyházalapítás liberális szabályozása tette lehetővé. E törvény alapján új egyházat már 100 természetes személy alapíthatott, és annak állami elismeréséhez, vagyis *megyei bírósági* nyilvántartásba vételéhez az alapítóknak csak az elfogadott alapszabályt kellett benyújtaniuk, a hitelvi koncepciók tekintetében pedig csak nyilatkozniuk kellett arról, hogy azok nem ütköznek az Alkotmányba vagy törvénybe. A nem visszahatályú létszámemelést én sem elleneztem, és indokoltnak tartottam, hogy új egyház alapításához az alapítók képviselője a *hitelvi koncepciókat* is köteles legyen a nyilvántartásra jogosult bírósághoz benyújtani, amely a működő egyházak képviselőiből és vallástudományi szakemberekből álló véleményező testület állásfoglalásait hasznosítva dönthetett volna arról, hogy ezek a hitelvek vallásnak minősülnek-e, és nem sértik-e az alkotmányi értékeket. A decentralizált (megyei bírósági) nyilvántartásba vételi hatáskört *egyetlen* központi bíróság (Legfelsőbb Bíróság, Alkotmánybíróság, Fővárosi Bíróság) jogköre válthatta volna fel. Pontosításra szorult az egyházak működését érintő ügyészi felügyeleti jog tartalma és gyakorlási rendje, valamint az Alkotmánybíróság döntési lehetősége is.

Ezekkel az ajánlásokkal szemben a 2011. április 25-én elfogadott, 2012. január 1-jén hatályba lépett és e tanulmány lezárásáig (2014. szeptember 30-ig) ötször módosított, illetve kiegészített *Alaptörvény*, továbbá „A lelkiismereti és vallásszabadság jogáról, valamint az egyházak, vallásfelekezetek és vallási közösségek jogállásáról” szóló 2011. évi C. törvény és az e törvényt felváltó, 2011. december 30-án elfogadott és 2012. január 1-jén hatályba lépett 2011. évi CCVI. tv.,³ valamint az ezt módosító és kiegészítő 2013. évi CXXXIII. tv. lényegesen eltérő megoldásokat intézményesítettek. A továbbiakban ezeket törekszem bemutatni.

2. Elsőként azt említem, hogy a 2011. évi C. sarkalatos törvény tervezetét és igényes indokolását 2011. június 14-i keltezéssel ún. egyéni képviselői *törvényjavaslatként* a Kereszténydemokrata Néppárt hat képviselője nyújtotta be az Országgyűlés elnökének. E törvényjavaslat 14. §-a szerint egyház nyilvántartásba vételére irányuló kérelmet a vallási tevékenységet is végző egyesület képviselője a *Fővárosi Bírósághoz* nyújthatja be. A törvényjavaslat mellékletében megjelölt 24 egyházat a bíróság az egyházakkal való kapcsolatért felelős *miniszter* kezdeményezésére 30 napon belül vette volna nyilvántartásba. Ezek az egyházak a bejegyzés időpontjától függetlenül folytonosan működhettek volna.

A törvény záró szavazására 2011. július 11-én késő éjszaka került sor. A záró szavazás előtti vita, illetve módosító javaslatok intézménye az Országgyűlés Házszabálya szerint a törvényjavaslatokban esetleg megmaradt *koherenciazavarok* kiküszöbölését hivatottak szolgálni. Ezúttal azonban az Alkotmányügyi, Igazságügyi és Ügyrendi Bizottság javaslatára a Parlament lényegesen módosította az általános és részletes vitán túljutott törvényjavaslatot. Ennek következtében az

3 Az Alkotmánybíróság 6/2013. (III.1.) határozata terjedelmes indokolással hatályba lépésének napjától, tehát 2012. január 1-jétől, illetve 2012. augusztus 31-től megsemmisítette a 2011. évi CCVI. törvény több rendelkezését.

elfogadott 2011. évi C. törvény szerint *új egyház nyilvántartásba vételéről nem a Fővárosi Bíróság, hanem az Országgyűlés dönt*. Egyházként való elismeréshez az országgyűlési képviselők legalább kétharmadának egyetértő szavazata szükséges. A törvényi feltételek megléte esetén sem jegyezhető be egyházként olyan közösség, amellyel szemben működése során az illetékes állami szerv nemzetbiztonsági kockázatot állapított meg. Ha az Országgyűlés elutasítja a nyilvántartásba vételt, jogorvoslati lehetőség nincs. Egy éven belül ismételt bejegyzési kérelmet nem lehet előterjeszteni. A 2011. évi C. törvény a hátrányos tartalmáért, a jogorvoslati eljárások szabályozásának mellőzéseért, az *egyházzá minősítés parlamenti hatáskörbe* utalásáért, a kis létszámú egyházak e státusának megszüntetéséért és *egyesületté* nyilvánításáért és más fogyatékoságokért a sérelmet szenvedők és mások részéről is súlyos kritikákban részesült.⁴ Az Alkotmánybíróság pedig közjogi érvénytelenséget okozó eljárási hibák miatt megsemmisítette ezt a törvényt, illetve kinyilvánította, hogy annak még nem hatályos rendelkezései nem léphetnek hatályba. [164/2011. (XII. 20.) AB hat.]⁵

3. Az Alaptörvény *Nemzeti hitvallás* című preambuluma többek között megállapítja: „Elismerjük a kereszténység nemzetmegtartó szerepét. Becsüljük országunk különböző vallási hagyományait”. A VII. cikk eredetileg így hangzott: (1) „Mindenkinek joga van a gondolat, a lelkiismeret és a vallás szabadságához. Ez a jog magában foglalja a vallás vagy más meggyőződés szabad megválasztását vagy megváltoztatását és azt a szabadságot, hogy vallását vagy más meggyőződését mindenki vallásos cselekmények, szertartások végzése útján vagy egyéb módon, akár egyénileg, akár másokkal együttesen, nyilvánosan vagy a magánéletben kinyilvánítsa vagy kinyilvánítását mellőzze, gyakorolja vagy tanítsa. (2) Az állam és az egyházak különváltaként működnek. Az egyházak önállóak. Az állam a közösségi célok érdekében együttműködik az egyházakkal. (3) Az egyházakra vonatkozó részletes szabályokat sarkalatos törvény határozza meg”.

Az Alaptörvény 2013. április 1-jén hatályba lépett *negyedik módosításának* eredményeként a VII. cikk szövegének első bekezdése változatlan maradt. A következő bekezdések pedig így hangzottak: „(2) Az Országgyűlés vallási tevékenységet végző bizonyos szervezeteket sarkalatos törvényben ismerhet el egyházakként, amelyekkel az állam közös célok elérése érdekében együttműködik. Az egyházakat elismerő sarkalatos törvények rendelkezései ellen alkotmányjogi panasz nyújtható be. (3) Az állam és az egyházak, valamint vallási tevékenységet végző más szervezetek különváltaként működnek. Az egyházak és a vallási tevékenységet végző más szervezetek önállóak. (4) Az egyházakra vonatkozó részletes szabályokat sarkalatos törvények határozzák meg. Vallási tevékenységet végző szervezet egyházkénti elismeréséhez sarkalatos törvény hosszabb működési időszakot, társadalmi támogatást és közös célok elérését szolgáló együttműködési alkalmasságot írhat elő.”

4 Ádám 2011; Schweitzer 2011; Wildmann 2011.

5 Csink 2012; Antalóczy 2012.

Magyarország Alaptörvényének ötödik módosítása 2013. október 1-jétől a VII. cikk (1) bekezdését nem érintette, új (2) és (5) bekezdést iktatott be, az eredeti (2) és (3) bekezdést pedig (3) és (4) bekezdésként módosította és kiegészített tartalommal határozta meg. Ezek alapján az Alaptörvény VII. cikkének e tanulmány befejezésekor (2014. szeptember 30.) hatályos szövege a következő: „(1) Mindenkinek joga van a gondolat, a lelkiismeret és a vallás szabadságához. Ez a jog magában foglalja a vallás vagy más meggyőződés szabad megválasztását vagy megváltoztatását és azt a szabadságot, hogy vallását vagy más meggyőződését mindenki vallásos cselekmények, szertartások végzése útján vagy egyéb módon, akár egyénileg, akár másokkal együttesen, nyilvánosan vagy a magánéletben kinyilvánítsa vagy kinyilvánítását mellőzze, gyakorolja vagy tanítsa. (2) Az azonos hitelveket követők vallásuk gyakorlása céljából sarkalatos törvényben meghatározott szervezeti formában működő vallási közösséget hozhatnak létre. (3) Az állam és a vallási közösségek különváltan működnek. A vallási közösségek önállóak. (4) Az állam és a vallási közösségek a közösségi célok elérése érdekében együttműködhetnek. Az együttműködésről a vallási közösség kérelme alapján az Országgyűlés dönt. Az együttműködésben részt vevő vallási közösségek bevett egyházként működnek. A bevett egyháznak a közösségi célok elérését szolgáló feladatokban való részvételükre tekintettel az állam sajátos jogosultságokat biztosít. (5) A vallási közösségekre vonatkozó közös szabályokat, valamint az együttműködés feltételeit, a bevett egyházakat és a rájuk vonatkozó részletes szabályokat sarkalatos törvény határozza meg.”

Az Alaptörvény VII. cikke 2013. október 1-jétől hatályos szövegének az eredetivel való összevetéséből főleg a következő újszerűségek érzékelhetők. a) Az azonos hitelveket követők vallásuk gyakorlása céljából *csak sarkalatos törvényben meghatározott szervezeti formákat* hozhatnak létre. b) Az állam és a vallási közösségek közösségi célok elérését szolgáló együttműködése nem követelményként, hanem *csak lehetőségként* nyert megfogalmazást. c) Az együttműködés nem a partnerek kezdeményezésének, tárgyalásának eredményeként alakulhat ki, hanem a vallási közösség *kérelmére*, amelynek elfogadásáról az Országgyűlés egyoldalúan dönt. Az így kialakult együttműködésnek a vallási közösségek közül *csak a bevett egyházak* lehetnek partnerei. d) A közös célok elérését szolgáló feladatokban való részvételre való tekintettel a bevett egyháznak sajátos jogosultságai *nem* a kétoldalú megállapodásból, hanem az állam önálló döntéseiből származhatnak. e) Az (5) bekezdés sarkalatos törvényi meghatározását írja elő a bevett egyházakra vonatkozó részletes szabályoknak, az együttműködés feltételeinek, valamint a vallási közösségekre, tehát a bevett egyházakra és a vallási tevékenységet végző szervezetekre vonatkozó közös szabályoknak.

II. A lelkiismereti és vallásszabadságról, a vallási közösségről, a bevett egyházzal és a vallási tevékenységet végző szervezetről

1. Az *Alkotmánybíróság* 6/2013. (III.1.) AB határozata terjedelmes indokolásban megjelölt több olyan előnyös jogosultságot, amelyek a bevett egyházat megillették – pl. iskolai vallásoktatás, egyházi tevékenység végzése bizonyos állami intézményekben, vallási tárgyú kiadványok előállítása és adómentes árusítása, sajátos pénzügyi támogatás –, a vallási tevékenységet végző szervezetet azonban nem. Ezért 2012. január 1-jei hatállyal, illetve 2012. augusztus 31-től megsemmisítette a 2011. évi CCVI. törvény több rendelkezését. Megjegyzést érdemel az is, hogy az *Emberi Jogok Európai Bírósága* a „Magyar Keresztény Mennonita Egyház és mások által kezdeményezett ügyekben 2014. április 8-án kelt ítéletében 11 pontban foglalt állást, és jelölte meg az »Emberi Jogok és Alapvető Szabadságok Védelméről« szóló európai egyezménynek azokat a rendelkezéseit, amelyeket bizonyos magyar jogszabályi előírások sértenek. A Bíróság felhívta a magyar Kormányt és a pert kezdeményezőket, hogy egy közvetve megjelölt időponttól számított 6 hónapon belül tájékoztassák a Bíróságot azokról a megállapodásokról, amelyeket a vitatott ügyekben elérnek.”

A 2013. augusztus 1-jén hatályba lépett 2013. évi CXXXIII. törvénnyel jelentősen módosított és kiegészített 2011. évi CCVI. törvény (a továbbiakban: Lvetv.) egybekapcsolva, tehát együtt határozza meg a lelkiismereti és a vallásszabadság összetevőit.⁶ Ezek szerint mindenkinek joga van a lelkiismeret és a vallás szabadságához. A lelkiismereti és vallásszabadság joga magában foglalja a vallás vagy más meggyőződés szabad megválasztását vagy megváltoztatását és azt a szabadságot, hogy vallását vagy más meggyőződését mindenki vallásos cselekmények, szertartások végzése útján vagy egyéb módon, akár egyénileg, akár másokkal együttesen, nyilvánosan vagy a magánéletben kinyilvánítsa vagy kinyilvánítását mellőzze, gyakorolja vagy tanítsa. A lelkiismereti vagy vallási meggyőződés megválasztása, elfogadása, kinyilvánítása és megvallása, továbbá annak megváltoztatása, illetve gyakorlása miatt senkit előny vagy hátrány nem érhet. A szülőknek, gyámnak joga van ahhoz, hogy a kiskorú gyermek erkölcsi, vallási neveléséről, vallásos oktatásáról döntsön és arról megfelelően gondoskodjék. A lelkiismereti és vallásszabadság gyakorlását az oktatási, egészségügyi, szociális, család-, gyermek- és ifjúságvédelmi intézményben ellátottak, valamint a büntetés-végrehajtási intézetben fogva tartottak számára egyéni és közösségi szinten is lehetővé kell tenni. A lelkiismereti és vallásszabadság joga a rendvédelmi szerveknél, a Magyar Honvédségnél és a Katonai Nemzetbiztonsági Szolgálatnál szolgálati jogviszonyban állók számára szolgálatteljesítésük során – a szervezet működési rendjével és a honvédelmi kötelezettség teljesítésével összhangban – szabadon gyakorolható.

6 Drinóczi 2014.

A lelkiismereti és vallásszabadság joga kommunikációs eszköz útján is kifejezésre juttatható. A lelkiismereti és vallásszabadság jogával összefüggésben állami hatóság által különleges adat nem gyűjthető. Állami hatóság által a lelkiismereti és vallásszabadsággal összefüggésben korábban nyilvántartott különleges adat kizárólag az érintett hozzájárulásával – halála esetén leszármazója hozzájárulásával – továbbítható és hozható nyilvánosságra. A lelkiismereti és vallásszabadság jogával összefüggésben a *népszámlálás* során azonban nem kötelező jelleggel, azonosításra alkalmatlan módon gyűjthető adat.

Megjegyzést érdemel, hogy az *Alaptörvény korlátozhatatlan alapjogot nem ismer*. Sőt, az Lvetv. 1. § (4) bekezdésében azt is kinyilvánítja, hogy a lelkiismereti és vallásszabadság joga az Alaptörvény *Szabadság és felelősség* című II. fejezete 1. cikkében meghatározott okból korlátozható. Eszerint: „Az alapvető jogokra és kötelességekre vonatkozó szabályokat törvény állapítja meg. Alapvető jog más alapvető jog érvényesülése, vagy valamely alkotmányos érték védelme érdekében, a feltétlenül szükséges mértékben, az elérni kívánt céllal arányosan, az alapvető jog lényeges tartalmának tiszteletben tartásával korlátozható. A törvény alapján létrehozott jogalanyok számára is biztosítottak azok az alapvető jogok, valamint őket is terhelik azok a kötelezettségek, amelyek természetüknél fogva csak emberre vonatkozhatnak.” Az idézett rendelkezésekben a „*valamely alkotmányos érték*” kifejezés tartalma bizonytalan. Alkotmányi értékekről Magyarországon is születtek elméleti felfogások,⁷ de normatív erejű kimerítő felsorolásuk nem történt meg, sőt – szerintem – valószínűsíthetjük, hogy ez nem is lehetséges.

2. Amint már említettem, a 2013. évi CXXXIII. tv. jelentős mértékben *módosította, kiegészítette és mondhatjuk fejlesztette* az Lvetv.-t. Megszüntette a vallási tevékenységet végző „*egyesület*” elnevezést, és kinyilvánította, hogy „*vallási közösség az Országgyűlés által elismert egyház és a vallási tevékenységet végző szervezet*”. (Kiemelés tőlem: Á. A.) Ehhez hozzáfűzte, hogy „az Országgyűlés által elismert egyház *bevett egyház*” [6. § (1) bek.]. Az Lvetv. II. fejezete a *vallási közösségekre* vonatkozó közös szabályokat határozza meg. Ezeknek a következő elemeit idézem fel. A vallási közösség elsődlegesen vallási tevékenység céljából jön létre és működik. A vallási tevékenység olyan világnézethez kapcsolódó tevékenység, amely természetfelettire irányul, rendszerbe foglalt hitelvekkel rendelkezik, tanai a valóság egészére irányulnak, valamint sajátos magatartás-követelményekkel az emberi személyiség egészét átfogja. Önmagában nem tekinthető vallási tevékenységnek a) a politikai és érdekérvényesítő, b) a pszichikai vagy parapszichikai, c) a gyógyászati, d) a gazdasági-vállalkozási, e) a nevelési, f) az oktatási, g) a felsőoktatási, h) az egészségügyi, i) a karitatív, j) a család-, gyermek- és ifjúságvédelmi, k) a kulturális, l) a sport, m) az állat-, környezet- és természetvédelmi, n) a hitéleti tevékenységhez szükségesen túlmenő adatkezelési, valamint o) a szociális tevékenység. [6. § (4) bek.]

⁷ Ádám 2010b.

A vallási közösség az *egyház* megjelölést elnevezésében és tevékenységére való utalás során önmeghatározása céljából – a saját hitelvei szerinti tartalommal – *használhatja*. A *vallási tevékenységet végző szervezet* elnevezése az egyesületi különös formára való utalást *nem* tartalmazza. Az állam a vallási közösségek iránnyítására, felügyeletére szervet nem működtethet és nem hozhat létre. A vallási közösség hitelvei, belső törvénye, alapszabálya, szervezeti és működési szabályzata vagy azoknak megfelelő más szabályzata alapján hozott határozat érvényre juttatására *állami kényszer nem* alkalmazható, azt állami hatóság *nem* vizsgálhatja. A vallási közösség belső szabályon alapuló döntését állami szerv *nem* módosíthatja vagy bírálhatja felül, a jogszabályban *nem* szabályozott belső jogviszonyokból eredő jogviták elbírálására *állami szervnek nincs hatásköre*. A jelentős társadalmi támogatottsággal rendelkező, történelmi és kulturális értékeket megőrző, nevelési-oktatási, felsőoktatási, egészségügyi, karitatív, szociális, család-, gyermek- és ifjúságvédelmi, kulturális vagy sporttevékenységet önmaga vagy intézménye útján ellátó vallási közösséggel – működése biztosítása érdekében – a *Kormány* megállapodást köthet. A vallási közösségek tényleges társadalmi szerepét, az általuk ellátott tevékenységet az állam a vallási közösségek társadalmi szerepéhez kapcsolódó további jogszabályok megalkotásánál és a velük való kapcsolattartás során figyelembe veheti. Az állam – jogszabályban meghatározott eljárás keretében – lehetőséget biztosít a vallási közösségeknek, hogy részt vegyenek a jogalkotási koncepciók és jogszabályi tervezetek véleményezésében.

Az Lvetv. *A vallási közösségek működése* című fejezetében nyilvánítja ki, hogy a vallási közösség olyan tevékenységet elláthat, amelyet a törvény *nem* tart fenn kizárólagosan az állam vagy annak intézménye számára, de a vallási közösség kizárólag olyan vallási tevékenységet gyakorolhat, amely az *Alaptörvénnyel nem ellentétes*. A jelzett tevékenységeket a vallási közösség közvetlenül vagy intézményei útján identitásának megfelelően végzi, amelyre tekintettel a felvételhez és a *foglalkoztatásra irányuló jogviszony* létesítéséhez, fenntartásához és megszüntetéséhez, ha ez a világnézeti elkötelezettség természete vagy tartalma miatt indokolt, annak megőrzéséhez és gyakorlásához szükséges és *arányos feltételek* határozhatók meg. A vallási közösség a polgári jogviszonyokban korlátozás nélkül részt vehet, ennek keretében jogosult gazdasági társaságot és civilszervezetet létrehozni, azokban részt venni. A vallási közösség jogszabályban meghatározottak szerint az államháztartás alrendszeréből, európai uniós forrásokból vagy nemzetközi megállapodás alapján finanszírozott programokból pályázati úton, vagy azon kívül egyedi döntés alapján támogatásban részesülhet. *Adományokat* – az egyházi jogi személyen kívül – *vallási tevékenységet végző szervezet* is gyűjthet. A vallási közösség – különösen a szertartások és a belső szabályok szerinti működés zavartalansága érdekében –, a templom és vallásgyakorlásra rendelt más hely, valamint a temető fokozott szabálysértési és büntetőjogi védelemben részesül.

Lényeges további tilalomként rögzíti az Lvetv., hogy a vallási közösség kizárólag olyan vallási tevékenységet gyakorolhat, amely az Alaptörvénnyel nem ellentétes, *jogszabályba* nem ütközik, és nem sérti más közösségek jogait és szabadságát. [6. § (5) bek.] Ezt a rendelkezést – szerintem – azért is tekinthetjük *túl szigorúnak*, mert az Alaptörvény *Alapvetés* című I. fejezetének T) cikke szerint a törvényen, kormányrendeleten, miniszterelnöki rendeleten, miniszteri rendeleten, a Magyar Nemzeti Bank elnökének rendeletén és az ún. önálló szabályozó szerv vezetőjének rendeletén kívül az *önkormányzati rendelet* is jogszabálynak minősül. Magyarországon több mint 3100 önkormányzat működik.

III. A vallási tevékenységet végző szervezet

Az Lvetv. II. fejezetének 2. alfejezete részletezőbb rendelkezéseket tartalmaz „a vallási tevékenységet végző szervezetről”. Mindenekelőtt kinyilvánítja, hogy a *vallási tevékenységet végző szervezet olyan egyesület*, amelynek tagjai azonos hitelveket valló természetes személyek, és amelynek alapszabályában meghatározott *célja vallási tevékenység végzése*. A vallási tevékenységet végző szervezetre az egyesületre vonatkozó szabályokat az Lvetv.-ben meghatározott *eltérésekkel* kell alkalmazni. A vallási tevékenységet végző szervezet nyilvántartásba vétele a *Fővárosi Törvényszék* kizárólagos illetékességébe tartozik. A nyilvántartásba vétel iránti kérelem alapján a bíróság kizárólag azt vizsgálja, hogy a) a szervezet képviselői nyilatkoztak arról, hogy az alapítás vallási tevékenység végzése céljából történik, b) a szervezet által gyakorolni kívánt tevékenység az Lvetv. már bemutatott 6. § (4) és (5) bekezdésével nem ellentétes, c) legalább *tíz tag* a szervezet megalakulását kimondta és elfogadta annak alapszabályát, d) a szervezet tagja kizárólag természetes személy, és az alapszabály *nem* teszi lehetővé, hogy a szervezet tagja *nem természetes személy* is legyen. A bíróság a nyilvántartásba vétel iránti kérelmet kizárólag abban az esetben utasíthatja el, ha a szervezet nem felel meg a felsorolt feltételeknek.

A vallási tevékenységet végző szervezet alapszabálya az *egyesületre vonatkozó szabályoktól eltérően* határozhatja meg a) a tagsági jogviszony keletkezésének és a tagsági jogok gyakorlásának módját, valamint b) azoknak a vallási tevékenységet végző szervezettel jogviszonyban álló személyeknek a körét, feladatát és hatáskörét, akik a vallási tevékenységet végző szervezet működésére vonatkozó belső döntés meghozatalára és ellenőrzésére, illetve ügyintézésére és képviselésére jogosultak. A vallási tevékenységet végző szervezet *csak* vallási tevékenységet végző szervezettel egyesülhet és *csak* vallási tevékenységet végző szervezetekre válhat szét. Az ügyésznek a vallási tevékenységet végző szervezet működése felett gyakorolt törvényességi ellenőrzése kizárólag a vallási tevékenységet végző szervezet működésének alaptörvényi és a már jelzett jogszabályi szempontú el-

lenőrzésére terjed ki. Ha az e feltételek és követelmények szerinti működés az ügyész önkéntes teljesítésre történő felhívása alapján sem biztosítható, az ügyész pert indít a vallási tevékenységet végző szervezettel szemben. A bíróság a vallási tevékenységet végző szervezetet az ügyész keresete alapján a) a működés törvényességének helyreállítására kötelezi, ennek elmaradása esetén megszünteti, vagy b) feloszlatja, ha a vallási tevékenységet végző szervezet működése az *Alkotmánybíróság elvi véleménye alapján az Alaptörvénybe ütközik*.

IV. Az egyházként elismerés

1. Az elismerés feltételei

A vallási tevékenységet végző szervezetet az *Országgyűlés egyházként* ismeri el, ha a) elsődlegesen vallási tevékenységet végez, b) tanításának lényegét tartalmazó hitvallása és rítusa van, c) legalább ca) százéves nemzetközi működéssel rendelkezik vagy cb) húsz éve szervezett formában, vallási közösségként működik Magyarországon, és Magyarország lakosságának 0,1 százalékát elérő taglétszámmal rendelkezik, d) elfogadott belső szabálya van, e) ügyintéző és képviseleti szerveit megválasztotta vagy kijelölte, f) képviselői nyilatkoznak arról, hogy az általuk gyakorolni kívánt tevékenység nem ellentétes az Lvetv. rendelkezéseivel, g) tanai és tevékenységei nem sértik az ember testi-lelki egészséghez való jogát, az élet védelmét, az emberi méltóságot, h) a vallási tevékenységet végző szervezettel szemben – működése során – nemzetbiztonsági kockázat nem merült fel és i) a közösségi célok érdekében történő együttműködés iránti szándékát és annak hosszú távú fenntartására való képességét különösen alapszabálya, tagjainak száma, a kezdeményezést megelőzően végzett tevékenysége és az ilyen tevékenységnek a lakosság nagyobb csoportja számára való hozzáférhetősége bizonyítja. A *nemzetbiztonsági kockázat hiányát* a nemzetbiztonsági szolgálatokról szóló törvény szerinti, a nemzetbiztonsági kockázati tényezők vizsgálatát követően az *Országgyűlés nemzetbiztonsági ügyekkel foglalkozó bizottsága* állapítja meg.

2. Az elismerési eljárás

A vallási tevékenységet végző szervezet *egyházkénti* elismerését a vallási tevékenységet végző szervezet képviseletére jogosult személy kezdeményezheti. A kezdeményezést az illetékes miniszternél kell előterjeszteni. A miniszter 60 napon belül közigazgatási hatósági eljárás keretében dönt a felsorolt feltételek fennállásáról. A vallási tevékenységet végző szervezet a miniszter döntésének bírósági felülvizsgálatát a közigazgatási döntések felülvizsgálatára vonatkozó szabályok alapján kérheti. A miniszter eljárásában jogász, vallástörténész, vallástudós vagy

szociológus szakképzettségű és tudományos fokozattal rendelkező szakértő igénybevétele kötelező. Nem kérhető fel szakértőként egyházi személy. Az előírt feltételek fennállására vonatkozó *miniszteri döntést* közölni kell az Országgyűlés vallásügyekkel foglalkozó bizottságával. A bizottság a miniszter közlése alapján a vallási tevékenységet végző szervezet *egyházkénti elismerésére* vonatkozó törvényjavaslatot 60 napon belül terjeszti az Országgyűlés elé. A bizottság az *elutasító országgyűlési határozati javaslatot* a miniszter közlésétől számított ugyancsak 60 napon belül nyújtja be. A bizottság eljárásában a vallási tevékenységet végző szervezet nyilvános bizottsági ülésen történő meghallgatása kötelező. *Az Országgyűlés a törvényjavaslat 60 napon belüli elfogadásával dönt a vallási tevékenységet végző szervezet egyházként történő elismeréséről.* Ebben az esetben a vallási tevékenységet végző szervezet *2013. augusztus 1-jétől* minősül bevett egyháznak. Ha az Országgyűlés a vallási tevékenységet végző szervezet egyházkénti elismerését nem támogatja és a törvényjavaslatot nem fogadja el, országgyűlési határozatban állapítja meg ennek indokait. Az országgyűlési határozat tartalmazza azt, hogy az Lvetv.-ben meghatározott melyik feltétel hiányát és milyen okból állapította meg az Országgyűlés. Az országgyűlési határozat közzétételétől számított *egy éven belül* a vallási tevékenységet végző szervezet egyházként történő elismerésére irányuló ismételt kezdeményezés *nem* tehető. A vallási tevékenységet végző szervezet az országgyűlési határozat felülvizsgálatát az *Alkotmánybíróságtól* az Alkotmánybíróságról szóló törvényben meghatározott eljárás keretében kérheti.

3. Az egyházi jogi személyek nyilvántartásáról

Egyházi jogi személy státusa *csak* bevett egyháznak és a bevett egyház belső jogi személyének lehet. A vallási ügyekben *illetés miniszter a bevett egyházzal, és annak kérelmére a belső egyházi jogi személyről* az Lvetv. előírásának megfelelően nyilvántartást vezet. Az egyházi jogi személy nyilvántartásba bejegyzett adatai nyilvánosak, azonban ez a nyilvántartás nem minősül közhiteles hatósági nyilvántartásnak. A miniszter nyilvántartás-vezetéssel összefüggő döntéseinek *bírósági* felülvizsgálatát a bevett egyház képviselője a közigazgatási döntések felülvizsgálatára vonatkozó szabályok szerint kérheti. A nyilvántartásba bejegyzett adatok változását a bevett egyház illetékes képviselője a miniszternek bejelenti.

4. A bevett egyház és a belső egyházi jogi személy átalakulása és megszűnése

A bevett egyház jogutód nélkül szűnik meg, ha a bevett egyház a) legfőbb szerve a bevett egyház feloszlásáról határoz vagy b) tevékenységével felhagy és vagyonáról nem rendelkezik. A bevett egyház jogutóddal – a bevett egyház képviselőjének kérelmére – szűnik meg a) más bevett egyházba való beolvadása vagy összeolva-

dása (a továbbiakban együtt: egyesülés) vagy b) két vagy több bevett egyházra való különválás esetén. A bevett egyházból való kiválás esetén a kiválással létrejövő vallási közösség vallási tevékenységet végző szervezet, amelyet azonban vagyoni részesedés *nem* illet meg. Az Alkotmánybíróság elvi véleménye alapján az Alaptörvénybe ütköző tevékenységet végző bevett egyház ilyen jogállása az Országgyűlés erre vonatkozó döntése alapján szűnik meg.

A bevett egyház jogutód nélküli megszűnése és a vallási tevékenységet végző szervezet feloszlataása esetén a megszűnt bevett egyház, illetve a feloszlattott vallási tevékenységet végző szervezet vagyona – a hitelezők követeléseinek kielégítése után – az állam tulajdonába kerül, és azt közcélú tevékenységre kell fordítani. A bevett egyház vagyona a bevett egyház más bevett egyházzal való egyesülése, illetve két vagy több bevett egyházra való különválása esetén a jogutód bevett egyház tulajdonába kerül. A bevett egyházból való kiválás esetén, valamint akkor, ha a bevett egyházat személyek vagy személyek csoportjai elhagyják, de a bevett egyház fennmarad, a létrejövő vallási tevékenységet végző szervezetet a bevett egyház vagyonából részesedés *nem* illeti meg. A bevett egyház jogutód nélküli megszűnése esetén a bevett egyház *belső egyházi jogi személye is* jogutód nélkül megszűnik.

Az Lvetv. „Melléklet a 2011. évi CCVI. törvényhez, A bevett egyházak” cím alatt a következő egyházakat sorolja fel. 1) Magyar Katolikus Egyház, 2) Magyarországi Református Egyház, 3) Magyarországi Evangélikus Egyház, 4) Magyarországi Zsidó Hitközségek Szövetsége, 5) Egységes Magyarországi Izraelita Hitközség (Statusquo Ante), 6) Magyarországi Autonóm Orthodox Izraelita Hitközség, 7) Budai Szerb Ortodox Egyházmegye, 8) Konstantinápolyi Egyetemes Patriarchátus – Magyarországi Ortodox Exarchátus, 9) Magyarországi Bolgár Ortodox Egyház, 10) Magyarországi Román Ortodox Egyházmegye, 11) Orosz Ortodox Egyház Magyar Egyházmegyéje (Moszkvai Patriarchátus), 12) Magyar Unitárius Egyház Magyarországi Egyházkerülete (Magyarországi Unitárius Egyház), 13) Magyarországi Baptista Egyház, 14) HIT Gyülekezete, 15) Magyarországi Metodista Egyház, 16) Magyar Pünkösdi Egyház, 17) Szent Margit Anglikán/Episzkopális Egyház, 18) Erdélyi Gyülekezet, 19) Hetednap Adventista Egyház, 20) Magyarországi Kopt Ortodox Egyház, 21) Magyarországi Iszlám Tanács, 22) Krisztusban Hívő Nazarénus Gyülekezetek, 23) Magyarországi Krisna-tudatú Hívők Közössége, 24) Az Üdvhadsereg Szabadegyház Magyarország, 25) Az Utolsó Napok Szentjeinek Jézus Krisztus Egyháza, 26) Magyarországi Jehova Tanúi Egyház, 27) Buddhista vallási közösségek. A Mellékletben felsorolt 27 (ténylegesen 32) egyház közül az első 14 már szerepelt az Alkotmánybíróság által semmisnek nyilvánított 2011. évi C. törvény Mellékletében. A 15–27. sorszám alatt megjelölt egyházak pedig 2012. március 1-jétől a 2012. évi VII. törvény Mellékletével kerültek a bevett egyházak közé.

A Kormány az illetékes miniszter előterjesztésére a jelzett esetekben kezdeményezi az Országgyűlésnél az érintett bevett egyház Mellékletből való törlését, illet-

ve egyesülés vagy különválás esetén a Melléklet módosítását. Bevett egyház megszűnése, illetve egyesülés vagy különválás esetén a Kormány kezdeményezésére az Országgyűlés dönt a Mellékletből való törlésről, illetve a Melléklet módosításáról.

V. A magyar állami egyházjog jellemzői

1. Az „állami egyházjog” elnevezés jelentéseiről

Magyar állami egyházjogról négyféle értelemben beszélhetünk.⁸

1) *Tárgyi jogi* értelemben az állami egyházjogot azoknak a jogi normáknak az egymással összefüggő és rendszerezett csoportja alkotja, amelyek meghatározzák a vallásszabadság összetevőit és azok megvalósulási módozatait, valamint az állami nyilvántartásba vett vallási közösségek, törvényi megjelölés szerint a bevett egyházak és a vallási tevékenységet végző szervezetek, valamint a nem regisztrált vallásfelekezetek jogi helyzetét. Ez a meghatározás természetesen rendkívül átfogó és általános. A továbbiakban arra törekszem, hogy ennek a megállapításnak a tartalmát közelebbről körvonalazzam.

2) *Alanyi jogi* értelemben az állami egyházjog a tárgyi jogi értelemben vett állami egyházjogi normák által biztosított *jogosultságokat, köteleességeket és felelősséget* tartalmazza.

3) Esetenként, természetesen nem egzakt módon, de ezzel a névvel illetjük az állami egyházjog *tudományát* is, amely nemcsak a hatályos jogi normákat és az általuk biztosított jogosultságokat gyűjti, rendszerezi és értékeli, hanem történelmi, összehasonlító, axiológiai, vallásszociológiai és politikatudományi szempontú kutatásokat és értékeléseket is végez, majd ezek alapján következtetéseket, ajánlásokat fogalmaz meg a hatályos szabályozás és a tényleges gyakorlat fogyatékosságainak megszüntetésére, illetve az ésszerű fejlesztésekre.

Állami egyházjoggal több neves tudós, számos fiatal tehetséges kutató foglalkozik Magyarországon is. Ezekről a kérdésekről több nemzetközi és hazai tudományos konferencia szerveződött, amelyeken az elhangzott előadások többnyire publikálásra is kerültek. A magyar állami egyházjog tudományának alapozásában kiemelkedő szerepet töltöttek be Erdő Péter, Boleratzky Lóránd, Schanda Balázs, Sajó András, Schweitzer Gábor, Szathmáry Béla, Gergely Jenő, Balogh Margit, Köbel Szilvia, Tomka Miklós, Máté Tóth András, Wildmann János, Szuromi Szabolcs, Paczolay Péter, Rácz Lajos, Platthy Iván, Sólyom László, Kamarás István, Antalóczy Péter, Csink Lóránt, Buda Péter és mások.

4) Több magyar felsőoktatási intézményben Állami egyházjog címmel kötelező vagy fakultatív, tehát választható *tantárgyként* oktatnak fontos ismeretanyagot. Magam a Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karán 2000-től ok-

8 Ádám 2010 a.

tatom ezt a tananyagot, amelynek összetevőit a Dialóg Campus Kiadó gondozásában 2007-ben megjelent *Bölcselet, vallás, állami egyházjog* című tankönyvben foglaltam össze, hasznosítva azt a mintegy harminc korábbi publikációt, amelyekben ennek az ismeretanyagnak az összetevőit vizsgáltam.

2. Az állami egyházjog jogágazati jellegéről

E rövid vizsgálat második témájaként arra a kérdésre keresem a választ, hogy tekinthető-e a jelzett állami egyházjog a magyar jogrendszer *önálló jogágazatának*. Amint ez ismert, a római jogtudomány művelői több mint kétezer éve a *ius publicum* elnevezésű csoportba sorolták a közhatalomra vonatkozó és ezáltal a közérdeket érintő jogszabályokat, a *ius privatum* ágazata pedig a magánérdeket szabályozó, illetve érintő jogi normákat foglalta magába. Az azóta eltelt időszak sokrétű fejlődésének eredményeként a fejlett államok jogrendszerei számos jogágazatra tagozódnak. A *ius publicum*ból kialakult az államjog, az alkotmányjog, a közigazgatási jog, a pénzügyi jog, a büntetőjog, a szabálysértési jog stb. Több országban a magánjogból önállósult a családjog, az öröklési jog, a kereskedelmi jog, a társasági jog, a szövetkezeti jog, a földjog, a munkajog stb. Ismerünk olyan elméleti felfogást – amelyet Magyarországon Jakab András is képvisel –, amely szerint a jogrendszer jogágazatokra tagozódása az ambiciózus jogtudósok önálló tanszék-alapítási törekvéseivel magyarázható.⁹ Bár nem kizárt, hogy a jogágazatok szaporodásában, jellemzőik feltárásában ilyen törekvések is szerepet játszottak, úgy vélem, bármely valóságos jogágazat akkor tarthat igényt elméleti megalapozottságra és széles körű elfogadottságra, ha legalább négy alapkövetelménynek megfelel. Ezek a következők:

- a) a jogágazat normáit markáns *közös jogelvek* hassák át,
- b) a jogágazat normái sajátos *tárgykörre* vonatkozzanak, ennek következtében
- c) sajátos *tartalommal* rendelkezzenek, és végül
- d) a szabályozás módszerében a kogencia vagy a diszpozitivitás felismerhető módon érvényesüljön.

Ha a fenti kritériumok figyelembevételével keressük a választ az állami egyházjog önálló jogágazati voltának megalapozására, szerintem a következőket állapíthatjuk meg.

a) Az állami egyházjog normáit áthatják a vallásszabadság tartalmi összetevői, valamint az egyházak és a magyar állam elválasztottságából fakadóan az egyházak autonómiája, továbbá az a körülmény, hogy Magyarországon a vallások, valamint a nyilvántartásba vett egyházak és vallási tevékenységet végző szervezetek *alkotmányi alapértéknek* minősülnek, és ezért a magyar államra ezeknek nemcsak tiszteletben tartása és büntetőjogi védelme, hanem *intézményes* támogatásának kötelessége is hárul.

9 Jakab 2005.

b) Mindemellett az állami egyházjogi normák *tárgykörüket* tekintve rendkívül heterogének, és ennek folytán elsődlegesen különböző *egyéb jogágazatok* – pl. az alkotmányjog, a közigazgatási jog, a pénzügyi jog, a polgári jog, a büntetőjog stb. – összetevőiként szerepelnek.

c) Az állami egyházjog szabályai *tartalmuk* szempontjából is nagyon változatosak, nem hiányzik azonban belőlük a *vallásszabadsághoz, illetve az egyházak és a vallási tevékenységet végző szervezetek szerepéhez és működéséhez* kapcsolódás.

d) Az állami egyházjogi normák jelzett heterogenitása a szabályozási módszer kógens és diszpozitív változataiban is megnyilvánul.

A fentiek figyelembevételével a feltett kérdésre vonatkozóan az a válasz tűnik megalapozottnak, amely szerint az állami egyházjog Magyarországon *nem minősíthető önálló jogágazatnak*, de a felsorolt jellemzők figyelembevételével azt is állíthatjuk, hogy olyan *sui generis jogágazatnak* tekinthető, amelynek normái sajátos összefüggő szerepre hivatottak. A környezetvédelmi joghoz, a médiajoghoz, a beteg- és orvosi joghoz, a sportjoghoz hasonlóan az állami egyházjog kiemelkedő tárgykörökhöz, jelentős rendeltetéshez kapcsolódó és alkotmányi értékeket szolgáló jogszabályok közös *alapelvek* által áthatott rendszerezhető összessége.

3. Az állami egyházjog forrásai

A magyar állami egyházjog alapvető forrása a Magyar Köztársaság Alaptörvénye, különösen annak preambuluma és VII. cikke, a lelkiismereti és vallásszabadságról, valamint a vallási közösségek helyzetéről szóló törvények, amelyek a vallásszabadság gyakorlásának rendjére, így pl. a vallásoktatásra, a tábori lelkészi szolgálatra, a börtönlelkészi szolgálatra, a nevelő-, a szociális és az egészségvédelmi intézetekben gyakorolható egyéni és közösségi vallásos megnyilvánulásokra, a vallási közösségek kiterjedt oktatási, nevelési, szociális, egészségvédelmi stb. *intézetfenntartó* szerepére, ehhez kapcsolódó *közjogi jogosítványaira*, a volt egyházi ingatlanok visszajuttatására, a vallási közösségek szükséges gazdasági és pénzügyi önállóságára, valamint *hitéleti és közérdekű aktivitásának állami támogatására* stb. vonatkoznak. Hangsúlyozandónak tartom, hogy az állami egyházjog normaanyagában jelentős nemzetközi jogi és szupranacionális, főleg EU-normák is helyet kapnak. Fontos a szerepe a jogi normák között a *közjogi szerződéseknek*, amelyeket különböző tárgykörökben és hosszabb időre szólóan kölcsönös egyeztetéssel alakítanak ki, kötnek meg a vallási közösségek és az állam illetékes szervei. Mellőzhetetlen, hogy ezekben a kontraktusokban a szerződő partnerek ne csak céljaikat, közös feladataikat és együttműködésük módozatait határozzák meg, hanem rögzítsék azokat az eljárási eszközöket is, amelyeket igénybe vehetnek e normatív szerződések végrehajtásában felmerülő problémák megoldásához. Különösen a rendszerváltozás után több lényeges normatív *alapelvet* határozott meg

az Alkotmánybíróság az egyházak és a magyar állam kapcsolatrendszerére. Ezek között kerültek rögzítésre például a következő tilalmak. 1) A magyar állam szervei nem foglalhatnak állást világnézeti, illetve vallási vitákban. 2) Állami szerv nem dönthet az egyház belső ügyeiről. 3) Az állam nem vállalhatja egyházi döntés kikényszerítését. 4) Az állam nem hozhat létre szervet az egyházak irányítására. 5) Az állam és az egyházak szervezetenként nem fonódhatnak össze stb. Természetesen e szigorú tilalmak alól bizonyos feltételek esetén ésszerű kivételek tehetők.

Irodalom

- ÁDÁM A. 2007 *Bölcselet, vallás, állami egyházjog*. Budapest–Pécs.
- 2010a A magyar állami egyházjog jellemzői. In: Köbel Sz. (szerk.): *A vallási diszkrimináció ellen – az esélyegyenlőség megteremtéséért*. Budapest, 35–39.
- 2010b Az alkotmányi értékek értelmezéséről. *Jura* 16/2. 115–127.
- 2011 Vallás, vallásszabadság és egyház Magyarország Alaptörvényének, továbbá „A lelkiismereti- és vallásszabadság jogáról, valamint az egyházak, vallásfelekezetek és vallási közösségek jogállásáról” szóló 2011. évi C. törvény figyelembevételével. *Jura* 17/2. 7–23.
- ANTALÓCZY P. 2012 Az Alaptörvény és az egyházakra vonatkozó legújabb szabályozás dimenziói. *Jog, Állam, Politika* 4/3. 23–38.
- CSINK L. 2012 Az Alkotmánybíróság határozata az egyházügyi törvényről: a törvényhozási eljárás alkotmányossági kérdései: 164/2011 (XII.20.) AB határozat, ABK 2011. december, 1263. *JEMA* 3/1. 3–10.
- DRINÓCZI T. 2014 A vallásszabadság és egyházalapítás az alkotmányos párbeszéd tükrében. *Jura* 20/2. 39–62.
- JAKAB A. 2005 A jogrendszer horizontális tagozódása. *Jura* 11/2. 91–100.
- KAMARÁS I. 1999 Új vallási mozgalmak világszerte és Magyarországon. *Magyar Tudomány* 44/5. 560–569.
- Magyarországi egyházak, felekezetek, vallási közösségek 1999–2000* (1999). Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma, Budapest.
- SAJÓ A. 1999 A „kisegyház” mint alkotmányjogi képtelenség. *Fundamentum* 3/2. 87–98.
- SCHWEITZER G. 2011 Észrevételek az új egyházi törvényről. *Egyházforum* 26/2. 2–4.
- WILDMANN J. 2011 Vita az új egyházi törvényről. *Egyházforum* 26/2. 2–4.